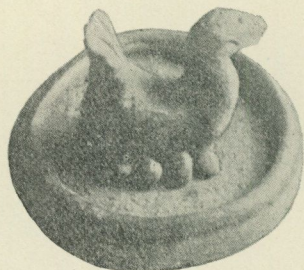

3.

Såkaka och gullhöna.

I en i Nordiska museets meddelanden förut offentliggjord uppsats om svenska julbröd,¹ har jag sid. 26—28 väl sökt lämna en redogörelse om ett i vårt land ganska allmänt förekommande dylikt bröd i tuppgestalt, men icke yttrat något om en detta bröds motsvarighet, hvilken framställer en höna rufvande på ägg eller omgifven af kycklingar. Orsaken är den, att sistnämnda julbrödform då ännu var mig obekant. Med anledning af berörda uppsats inkommo emellertid till Nordiska museet bland andra några sådana bröd med hönsfigurer, hvilka synas förtjäna att här särskildt omnämnas och i bild återgifvas.

En af dessa brödformer, bild 7,² härleder sig, för så vidt hans härkomst kan spåras, från Flistad socken i Vadsbo härad i Västergötland och har, »så långt till baka man vet», bakats till jularna inom en därifrån härstammande gammal prästsläkt. Den framställer en rufvande höna och är af helt obetydlig storlek. Om detta bröds folkliga benämning och vidare användning saknas närmare underrättelser.

7. Julbröd

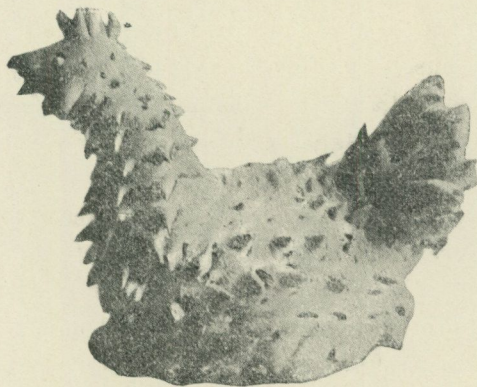
från Flistad socken i Västergötland.

$\frac{1}{2}$ af nat. storl.

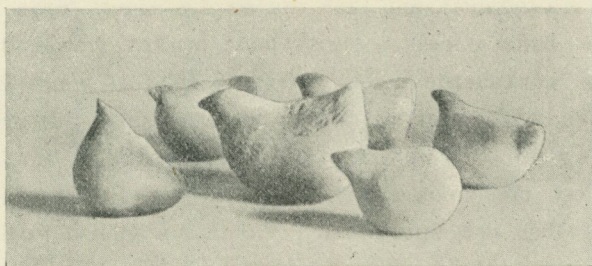
¹ *Samfundet för Nordiska museets främjande 1893 och 1894. Meddelanden utgifna af A. HAZELIUS. Stockholm 1895. S. 16—38.*

² Originalet skänkt af fröken LILLY ZICKERMAN i Stockholm.

Äfven i Småland bakas ett likartadt julbröd, där kalladt *julpytta*,¹ hvilket ord är att tolka såsom julhöna²; och från Jämtland har ett till samma typ hörande julbröd, kalladt *gullhöna*, bild 8,³

8. Gullhöna
från Norderö socken i Jämtland.
 $\frac{2}{5}$ af nat. storl.

9. Julbröd
från Norderö socken i Jämtland.
 $\frac{2}{5}$ af nat. storl.

skänkts till museet i flere till storleken växlande exemplar. Om sistnämnda bröd har af gifvarinnan meddelats, att det bakas af sista

¹ Meddeladt af amanuensen P. G. VISTRAND.

² Jfr J. E. RIETZ: *Svenskt dialekt-lexikon*. Lund 1867. S. 516.

³ Originalen till denna och näst följande bild äro lämnade af fru BEDA BEHM, f. ÅSTRÖM, i Östersund.

degen i bakträget, samt att det ligger framme på julbordet till sista juldagen (tjugondedagen, den 13 januari), då det i likhet med andra till högtiden tillredda figurbröd bäres upp i »härbärgen» (visthuset) för att där förvaras nedgräfdt i »kornkätten» (kornlåren) till sanningstiden. Det har under jultiden sin plats öfverst å *julrufvan*, den för hvarje husets medlem anordnade hög af julbröd, hvilken, såsom ses af det följande, annanstädes kallas *julhög*. Rundt om eller framför julrufvan läggas ofta sex eller sju sådana små bröd i kycklingform, som bild 9 återgifver.

De intressanta uppgifterna från Jämtland öfverträffas af de särdeles samvetsgranna och utförliga underrättelser, hvilka åtföljde den prydliga julbulle, som i bild 10¹ återgifves. Detta till prydningens grundform likt ett åttaekradt hjul danade bröd,² kalladt *såkaka*, har, såsom af gifvarinnans utredning framgår, förekommit inom östra Västmanland. Jag tillåter mig att här i hufvuddrag anföra hennes uppgifter i ett den 2 januari 1899 dagtecknad brev:

Om såkakans härkomst har jag ty värr ingen kännedom, men att hon brukats länge här i Västmanland är mig bekant, ty kyrkoherde R. i Malingsbo,³ död 1898 vid 82 års ålder, lärde mig för 25 år sedan att baka såkaka. Dylik hade brukats i hans föräldrahem. Fadern var kyrkoherde i Kungsåra och född af bondesläkt i Rytterne, hvilka båda socknar ligga ej långt från Västerås. Såsom barn såg jag min mormor, född 1796, baka såkaka, men hon visste troligen intet om dennas betydelse, ty hon talade aldrig därom. Mormor var född och uppfostrad i Värmland, men hennes mor, född 1766, och mormor voro från Fellingsbro i Västmanland. Således synes, som om detta bröd varit allmänt på sista hälften af 1700-talet och början af 1800-talet i nämnda landskap.

Såkakan bakades till jul af vörtdeg (vörtbrödet håller sig längst af alt mjukt bröd) och skulle ligga midt på julbordet, antingen det, som man åt vid, eller det, som under hela helgen stod upp-

¹ Originalen skänkt af fröken ALVINA LJUNGCANTZ i Västerås.

² Jfr O. MONTELIUS: *Hjulet som en religiös sinnebild i förkristen och kristen tid*. I *Nordisk Tidskrift* 1901. Stockholm 1901. S. 1—38.

³ Socken i södra Dalarna.

dukadt med så kallade *julhögar*, det vill säga för hvar och en af husets hjon — äfven tjänarna — uppstaplade bröd, ett af hvarje sort, som bakats till julen.

Sedan skulle såkakan gömmas till den dagen på våren, då såningen begynte. Då skulle alla lefvande, både människor och husdjur, hafva en bit däraf att äta. Det skulle vara för att det skulle bli lycka med såningen och en god skörd. Jag var med i Malingsbo prästgård 1874 på våren, då på såningsfesten kakan utdelades, och

10. Såkaka
från östra Västmanland.
 $\frac{2}{3}$ af nat. storl.

hvar och en fick sin bit ända till höns, hästar, grisar och kor. Så hade det brukats i kyrkoherdens hem.

Figurerna på brödet äro hönor med ägg och kycklingar, och de symbolisera en riklig afkomma och följaktligen en ymnig sädes-skörd. Då kakan jäste väl, betydde detta, att en god skörd var att vänta af det stundande året, och tvärt om, då hon syntes tunn och figurerna magra och tydliga. Som den kaka jag sändt jäste öfver höfvan, så att figurerna ej blefvo tydliga, vill och

vågar jag hoppas, om gamla märken stå, att vi i år få en riklig äring.¹

Så långt gifvarinnan. Jag vill till anförda förtjänstfulla meddelanden söka anknyta några vidare uppgifter samt några försök till därur dragna slutledningar.

I den här förut omnämnda uppsatsen om julbröd² har jag redogjort för den fordom allmänsvenska seden att, när på våren plogen först sattes i marken, åt körare och dragdjur utdela de till denna tid omsorgsfullt i sädesbingen förvarade julbröden. Äfven i Tyskland förekommer seden att vid åkerbrukets början fördela från föregående helger, vanligen från Agata-festen, hvilken nära sammanfaller med kyndelsmässan,³ bevarade bröd åt plöjare och dragare, ja, marken och själfva plogen, hvilken man framställer såsom en med billen brödet sönderbitande lefvande varelse, erhålla bildligt sin del däraf. Emellertid har genom kyrkligt inflytande detta hedniska sakrament fått en kristen omklädnad, och man utdelar nu i stället flerstädes bröd åt de fattiga, på det dessa må bedja böner om en god äring.⁴

Men på liknande sätt, som man vid plöjningsinvigningen använder bröd, brukar man i Tyskland ock hönsägg.⁵ Att ägget en gång stått i någon förbindelse med den gamla vårhögtiden, hvilken med åkerbrukets växande betydelse från att hafva varit en med

¹ Fullt liknande tro är i Bukovina fäst vid det till vårfesten, påsken, bakade högtidsbrödet. Enligt R. F. KAINDL i *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*. Jahrg. VI. Wien 1900. S. 235.

² Sid. 35.

³ Till denna senare högtid förflyttades efter kristendomens införande den med det hedniska distinget (midvinterblotet) förenade marknaden i Uppsala. (SNORRE STURLESSON: *Olof den heliges saga*, kap. 76.) Enligt en uppgift var Agata den heliga Lucias leksyster(!). Märkligt är, att likasom ordet Lucia kan anses såsom en latinsk öfversättning af Perchta, kan Agata betraktas såsom en grekisk sådan af Holda. Se vidare om Agata *Nordisk familjebok*. D. I. Stockholm 1876. S. 254, 255. Jfr ock förf:s upps. *Om en fornordisk årstredelning* sid. 252, 253 i *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*. H. 33. Stockholm 1901.

⁴ E. H. MEYER: *Deutsche Volkskunde*. Strassburg 1898. S. 219.

⁵ E. H. MEYER: *anf. arb. och sid.* — W. MANNHARDT: *Wald- und Feldkulte*. I. *Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme*. Berlin 1875. S. 158. — M. fl. Denna sed sträcker sig ända ned till Bosnien. (E. LILEK i *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*. Jahrg. 6. Wien 1900. S. 217.)

den ingående betestiden förenad herdefest alt mer måste blifvit en odlingsfest, det intyga åtskilliga äfven hos oss ännu fortlefvande folkseder. Ej minst är detta fallet med det hos oss allmänna och för öfrigt vida spridda bruket att förtära ägg under påsken,¹ hvilken judisk-kristna fest i äfven andra hänseenden öfvertagit den hedniska vårhögtidens rol. Ägget, som inom sin hårda yta på ett underbart sätt döljer lif, är en träffande sinnebild af den snö- och ishöljda jorden. Liksom det rufvade äggets skal brister för att kycklingen må framträda, så brister ock jordens frosthölje för att otaliga växter och förut under vintern osedda, »i underjorden dolda», djur må komma i ljuset. Ja, ägget erbjöd redan i en vida aflägsen forntid för flere folk icke allenast en bild af den i sin vintersömn sänkta jorden utan ock af den värld, som ännu aldrig någonsin vaknat ur sin dvala.

Såg man nu i äggets utveckling till kyckling en bild af det organiska livets utveckling vid våren och, särskildt såsom plöjningsoffer, af sädens uppspirande och mognad, hvem motsvarar då hönan, som med sin kroppsvärme rufvar och kläcker ägget? Svaret ligger så nära, att det synes oundvikligt. Det måste vara utvecklings-, odlings-, lifsgudinnan själf, allmodern, vår allmoges *Gomor*, romarnes *Bona dea*.

Men ägget har ock — må hända genom härledning från dess här förut omtalade egenskap af sinnebild för den hvarje vår uppvaknande växtligheten — blifvit ett uppståndelsens tecken. »Kristus är uppstånden», säger den ryske bonden, när han framvisar sitt rödmålade påskägg. Denna betydelse visar sig hos de germanska folken vara äldre än kristendomen. Ett lif efter döden och äfven möjligheten att återvända till det mänskliga livets tillvarelseform voro för den hedniska germanen och särskildt nordbon innerligt förtrogna föreställningar. I Tyskland har man i en germansk barngraf från 300-talet funnit målade äggskal,² i Bayern hafva rester af höns och ägg förekommit i germanska

¹ Se t. ex. J. BRAND: *Observations on popular antiquities*. Vol. I. London 1841. S. 97—103 samt äfven sid. 7, 8.

² E. H. MEYER: *anf. arb.* S. 257.

grafvar från 500—600-talet,¹ och i Sverge hafva vid grafundersökningarna på Björkö äggskal anträffats i grafhöggar med brändt lik. Men icke endast lämningar af ägg utan äfven af hönor förekomma i germanska grafvar. Särdeles intressant är det fynd, som gjorts å Björkö, af ett *fullständigt, obrändt* skelett af en höna, som fans liggande tvärs öfver mynningen af det med den dödes och brändes ben fyllda grafkärlet.² Hönan hade således lagts såsom för att rufva dessa.

Den föreställning, som måste legat till grund för detta grafskick, fortlefver ännu i svensk folktro. Allmän är nämligen den föreställningen, att grafhöggar från hednatiden bevakas af en spökartad höna, hvilken uppenbarar sig för de skattsökare, som drista bryta griftens helgd. Enligt folksägnen är denna höna svart, och i en och annan ort vet man förtälja, att hon visar sig åkande efter möss på en liten gullvagn, lastad med halm.³ Stundom låter man ock den i högen dolda eller förmodade skatten antaga form af gyllene ägg.⁴ Den grafskyddande hönan kallas i Skåne *skrockhöna*.⁵ Egendomligt nog förekommer äfven i Frankrike (Bayeux) ett talesätt, att skattsökare gräfvä efter den gyllene skrockhönan och hennes kycklingar.⁶

Såsom gärd till de döda, till själarne, hafva hönsoffer för öfrigt förekommit in på senaste tid i tyska landsdelar. Så t. ex. i Bayern och Österrike (Dachau och Fürstenfeldbruck), hvarest en i en korg innesluten lefvande höna ställdes på bären hos den döde och följde honom till kyrkogården.⁷ I Bayern möter oss äfven ett till de dödas högtid, alla sjäalars dag, den 1 november, i gestalt af en kamprydd höna bakadt bröd, kalladt *hähnel*, hvilket skänkes till

¹ Meddeladt af fil. doktor B. SALIN.

² H. STOLPE: *Grafundersökningar på Björkö*, sid. 9, i *Tidskrift för antropologi och kulturhistoria*. B. I. H. 2. Stockholm 1876.

³ Anteckning från Torstuna socken i Uppland af förf.

⁴ H. HILDEBRAND: *De nedgräfdas skatternas skyddsandar*, sid. 132, i *Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad* 1872. Stockholm 1872.

⁵ EVA WIGSTRÖM: *Folkdiktning*. (D. 1). Köpenhamn 1880. S. 176.

⁶ J. GRIMM: *Deutsche mythologie*. 3. ausg. Göttingen 1854. S. 932.

⁷ (J. N.) SEPP: *Die Religion der alten Deutschen*. München 1890. S. 291.

giftasvuxna flickor.¹ Detta sistnämnda förhållande torde få sin förklaring i det i samma land häfdvunna bruket att på bröllopsdagens morgon bjuda gästerna på en måltid kallad *gaklhenne*, hvilket ord till betydelsen sammanfaller med det ofvan nämnda svenska skrockhöna, det vill säga en höna, som står i beredskap att lägga eller rufva ägg.² I vissa fall åter förebådar enligt en vida, ända upp till Island spridd folktro en höna, nämligen om hon gal, död och olycka.³ En galande höna, hvilken man väl sammanställt med en ofruktsam höna, är således dödsgudinnans budskap. I Bukovina krypa barnen på julaftonen under julbordet och härma där en rufhönas kacklande. Modern ditsätter nu en skål med hvete. Detta uppges hafva till följd, »att rufhönan lugnt rufvar sina ägg». Härvid är att märka, att juloffren till de döda också läggas under julbordet.⁴

På samma sätt som lifsgudinnans fågel äfven är dödsgudinnans, tillhör tuppen, lifs-, ljus- och eldgudens fågel, också den själarna till dödsriket förande guden, hvilken äfven nedstigit dit för att där intaga domarsätet. Hos hellenerna var sålunda hälsoguden Asklepios' fågel äfven dödsguden Hermes' tillhörighet; hos perserna tillades han ljusguden Sraosha, som äfven var dödsrikets domare; af den kristnade folkföreställningen tilldelades han så väl de saligas dödsrikesväktare Petrus som de osaligas Satan-Lucifer. I Völuspá har likaledes den uppfattningen gjort sig gällande, att Valhall och Hels boning ega hvar sin hane, men denna framställning förråder emellertid, att tuppen äfven i Norden i mytiskt hänseende haft en likartad ställning som hos andra ariska folk — den att tillhöra både öfver- och underjorden. Att lifvet och döden gå hand i hand eller

¹ *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.* 1893. S. 279.

² *Mittheilungen und Umfragen zur bayerischen Volkskunde.* V Jahrg. Nr 4. Augsburg 1899.

³ EVA WIGSTRÖM: *anf. arb.* S. 117. — *Antiquarisk Tidskrift 1861—1863.* Kjöbenhavn 1864. S. 334. — C. RUSSWURM: *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands.* Reval 1855. D. 2. S. 197. — R. ANDREE: *Braunschweiger Volkskunde.* Braunschweig 1896. S. 289. — F. DALEAU: *Notes pour servir à l'étude des traditions etc. de la Gironde.* Bordeaux 1889. S. 33. — M. fl.

⁴ R. F. KAINDL i *anf. arb.* S. 229, 240.

rättare sagdt endast äro olika sidor af ett och det samma, synes sålunda hafva varit en åsikt, som haft djupa rötter i icke allenast den forngermanska utan äfven den fornariska åskådningen.

Sist må till det föregående anknyttas ett par ganska egendomliga förhållanden, hvilka synas stå i ett inre samband därmed. I Tyskland kallas sjustjärnan, *das siebengestirn*, också *die gluckhenne*, samt äfven *die bruthenne mit den hünlein* (ligghönan med kycklingarna), och dessa tyska benämningar sakna ej motsvarigheter äfven i andra land. Så förekomma såsom namn på samma stjärngrupp i England *the hen with her chickens*, i Frankrike *la poussinière*, i Lothringen *la poucherosse* eller *covrosse*, i Graubünden *cluotschas*, i Italien *gallinelle*, i Böhmen *slepices kurátky*, i Ungern *fiastik*, hvilka ord alla samtidigt och ursprungligen betyda höna, rufhöna eller höna med kycklingar. I Danmark kallas stjärngruppen *aftenhönen*. I Ryssland och Polen kallas han däremot *baba*, *baby*, det är den gamla kvinnan, de gamla kvinnorna,¹ eller väl ursprungligen fastmer modern, mödrarna.² Hos forngrekerna åter var sjustjärnan uppkallad efter titanen Atlas' sju döttrar, de så kallade Plejaderna, bland hvilka Hermes' moder Maia var den förnämsta.³ Men Maia, hvars namn egentligen betyder moder och som äfven möter oss såsom allmodergudinna hos andra folk,⁴ är den gudomlighet, efter hvilken blomstermåanden erhållit sitt namn. Hos åtskilliga nordvästgermanska folkstammar uppkallades så väl årets fjärde månad (fornhögtyska *ôstarmânonth*, angelsachsiska *éosturmónath*) som äfven vårhögtiden (tyska *ostern*) efter en gudinna *Ostara*, hvilken för öfrigt icke håller synes hafva varit helt främmande för vårt eget lands befolkning⁵ och

¹ J. GRIMM: anf. arb. S. 691.

² Jfr hinduernas moder-gudinnor (mâtris), hvilka oftast framställas såsom sju till antalet. — Jfr äfven E. MOGK: *Germanische Mythologie*. 2 Aufl. Strassburg 1898. S. 155, 156 (*Matres* och *disablot*).

³ Man har dock samtidigt härledt den forngrekiska benämningen från ordet *πᾶλις*, vilddufva (J. GRIMM: anf. arb. S. 691). Vore denna härledning riktig eller möjlig, föres tanken öfver till äfven den semitiska lifsgudinnan.

⁴ Hos hinduerna är hon allmodern och äfven moder åt Buddha, herskaren öfver planeten Merkurius, namngifvaren åt fjärde dagen i den hinduiska veckan. Hon är också kärlekguden Kamas moder.

⁵ Se A. FALKMAN: *Ortnamnen i Skåne*. Lund 1877. S. 126.

väl äfven hon varit en ej endast ljus- och växtlighets- utan äfven stjärngudinna. Hos romarne nämdes sjustjärnan af *ver*, *vår*, *vergilia*.¹

Hönan, lifs- och dödsgudinnans fågel, synes, efter hvad vi sett, såsom ruf- eller kycklinghöna hafva tillagts allmodergudinnan i dennas yppigaste alstringskraft, nämligen såsom vårgudinna. Lika- som tuppen — den himmelske, den jordiske och den underjordiske eldgudens sinnebild — var bland annat dagbebadarens, morgonstjärnans tillhörighet,² var hönan — den himmelska, den jordiska och den underjordiska värmegudinnans sinnebild — bland annat en sommarbebadarinnans, sjustjärnans fågel.

Nu är förhållandet det, att namnet *gullhöna* hos oss svenskar tilldelas en liten skalbaggsordning tillhörig insekt, som torde vara en hvar väl bekant. Han kallas ock *jungfru Maria nyckelpiga* och bär på vetenskapligt latin namnet *Coccinella septempunctata*, hvori artbeteckningen härleder sig från de sju svarta punkter, som finnas å djurets gulröda skalvingar. Men såsom läsaren torde erinra sig, benämnes ock ett af de julbröd, som här omtalats, gullhöna, ja, t. o. m. det småländska namnet julpytta på samma bröd har delvis sin motsvarighet bland den lilla insektens namn, ty denna kallas ock *gullpytta*.³

Är det nu endast en tillfällighet, att den med sju punkter tecknade skalbaggen erhållit dessa benämningar, hvilka, såsom af det anförda framgår, möjligen skulle kunna hänsyfta på vårgudinnan och dennas stjärnbild sjustjärnan? Stode anförda drag ensamt, skulle man hafva all rätt att döma denna sammanställning som ett förfluget hugskott; men andra sakförhållanden finnas, hvilka ej oväsentligt styrka riktigheten af den förslagsmening, jag dristat

¹ Hos de gamla astekerna och äfven hos åtskilliga polynesiska folk var samma stjärngrupp det nya årets bebadare. (K. BAHNSEN: *Etnografien fremstillet i dens Hovedtræk*. D. 1. København 1900. S. 419. — A. FORNANDER: *An account of the Polynesian race*. Vol. I. London 1878. S. 118, 119.)

² Jfr författarens uppsats *Lussi*. S. 17—19 i *Meddelanden från Nordiska museet* 1898. Utgifna af A. HAZELIUS. Stockholm 1900.

³ Detta namn tillägges dock äfven ofta åtskilliga metalliskt skimrande Chrysomelaarter. Jfr emellertid härom J. GRIMM: *anf. arb.* S. 658 (*frauechüeli, der liebe froue henje och herrachüeli*).

uttala. Såsom af det svenska namnet jungfru Maria nyckelpiga framgår, har insekten en gång tillagts den heliga jungfrun, »vår fru», hvilken — därpå behöfver jag ej här spilla vidare ord — i detta fall som i så många andra otvifvelaktigt är den hedniska lifs- och kärleksgudinnans arftagerska. Men det är ingalunda endast i Sverge, som den lilla brandgulvingade insekten erhållit mytiskt ljudande namn, utan detta är förhållandet äfven i andra land med germansk befolkning eller där germansk inblandning egt rum. I Norge möter sålunda likasom i Sverge benämningen *gullhöna* samt därjämte äfven *Märja gull-sko*; i Danmark kallas djuret *mariehöne*; i England *lady cow*, *lady bird* (vår frus ko, vår frus fågel); i Frankrike *vache à dieu* (guds-ko); i Estland *gullhena* (gullhöna), *jeshena* (Jesu höna) och *jes-vallpika* (Jesu vallflicka); i Finland *gullkåddå* (liten gullko); och i Tyskland förekommer jämte *sonnenkäfer* (solskalbagge) ett flertal likartade benämningar såsom *marienkäfer* (Marias skalbagge), *marienvöglein* (Marias fågel), *herrgottsvöglein* (vår herres fågel), *sunnenkieken* (solkyckling), *gotteskühlein* (Guds lilla ko) och *gotteskalb* (guds-kalf).¹ Gullhönan eller nyckelpigan tillägges altså allmänt dels »vår fru», i Norden Fröja (frun), dels »vår herre», hvilken inom nordiskt område väl här följaktligen mest motsvarar Frö (herren); och båda dessa hedniska gudomligheter hafva således, såsom benämningarna *sonnenkäfer*, *sonnenkieken* antyda, åtminstone vid tiden inemot kristendomens införande betraktats företrädesvis såsom solgudomligheter.

Om det samband, som folkföreställningen knutit mellan den sjuprickiga nyckelhönan och växtlighets- och kärleksgudinnan, vitna för öfrigt åtskilliga bruk, hvilka ännu iakttagas. Så plägar man i Danmark, när man påträffar en »mariehöne» kasta henne upp i luften med tillrop, att hon må flyga till »vår herre» och skaffa vackert väder.² Äfven i Sverge ställer man insekten i förbindelse med väderleken och skörden, i det man å den i det hänseendet ej sällan varierande insekten räknar prickarna på skalvingarna och af

¹ J. GRIMM: anf. arb. S. 658. — J. E. RIETZ: anf. arb. S. 221. — H. ROSS: *Norsk Ordbog*. Christiania 1895. S. 284. — M. fl.

² E. T. KRISTENSEN: *Sagn og Overtro fra Jylland*. Köbenhavn 1883. S. 257.

dem sluter till årets skörd.¹ Sjutalet anses därvid vara det normala. Men man sätter hos oss gullhönan ock i samband med kärleksgudinnan. Då en ungmö finner en dylik skalbagge, låter hon honom krypa kring handen uppåt pekfingret — han säges då »märka brudhandskar» — och manar honom att flyga och visa åt hvad håll den af ödet utkorade maken bor. Denna sed förekommer också i Lothringen, där insekten, märkligt nog, kallas *Augate* (Agata).² I Tyskland besvärjes insekten att angifva den frågandes kommande lifslängd. Slutligen förekommer i Tyskland en formel, hvarmed insekten tilltalas, och hvartill äfven från England en motsvarighet antecknats. Djuret uppmanas i denna att flyga »im himmel aus der hölle».³ Den lilla glödluknande, tidigt på våren framkommande och sommar bådande insekten, hvilken, såsom ses, tydligen är en sinnebildlig djurhamn af växtlighetsgudinnan själf, manas således att höja sig från Hels boning till ljusriket. Vi möta altså här samma tankegång som den, hvilken ligger till grund för myten om lifsgudinnans bortröfvande till och återkomst från jättarnes värld eller underjorden.⁴

Våga vi nu anse sambandet mellan växtlighetsgudinnan och insekten gullhönan bevisadt, kunna vi af de folkliga föreställningarna om insekten må hända ock draga några slutledningar om den germanska lifsgudinnan. Som sagdt kallas denna skalbagge jungfru Marias eller vår herres ko, fågel, höna eller nyckelpiga. Kon och en fågel — efter tamhönsets införande hönan — hafva således tillhört gudinnan och varit hennes uppenbarelseformer eller sinnebilder, likasom motsvarande djur af hankön, eller enligt folkåsikt dem på något sätt närstående fågelarter med hannamn, tillagts den henne motsvarande manliga lifsgudomligheten.

Men äfven nyckeln — lifvets löse- och bindenyckel — skulle af namnet nyckelpiga att döma en gång hafva varit lifs- och växtlig-

¹ Denna tro finnes äfven i Böhmen. Se G. LAUBE: *Volksthümliche Überlieferungen aus Teplitz und Umgebung*. Prag 1896. S. 51.

² *Revue des traditions populaires*. D. XVI. Paris 1901. S. 21. Jfr sid. 26 i denna uppsats.

³ J. GRIMM: *anf. arb.* S. 658.

⁴ Jfr författarens *anf. uppsats Lussi*. S. 35, 36.

hetsgudomligheternas utmärkelsetecken. Detta antagande styrkes af de många af ordet nyckel bildade växtnamn å vår- och försommarörter, som i de nordiska språken och till någon del äfven i tyskan förekomma. Så kallas t. ex. gullvifvan (*Primula veris*) i Sverige: *jungfru Marias*, *St Pers* eller *St Olofs nycklar*, *jungfru Marias nyckelband*, *himmelsnycklar*; i Norge: *Marie nykyl*, *Marie nöklebånd*; i Danmark: *vor frues nøglebånd*; i Tyskland: *St Peters schlüssel*, *himmelsschlüssel*. Nyckelblomstret (*Orchis maculata*, *O. militaris* m. fl.) nämnes i Sverige: *jungfru Marias*, *Johannes'* eller *Petri nycklar*; i Norge: *St Hans' nökler*, o. s. v.¹ På Island kallas det *friggjar-gras*.²

Är det nu så, att äfven i dessa örtnamn jungfru Maria eller »vår fru» motsvarar den hedniska lifs- och växtlighetsgudinnan, böra äfven helgonen Olof, Petrus och Johannes (Hans) motsvara den hedniska lifs- och fruktbarhetsguden. Att detta är förhållandet med St Olof, har ock blifvit af nordisk forskare ådagalagdt.³ Men äfven St Per, väktaren vid porten till de saligen affidnas boning, han, som hade tuppen — eljest helvetesfurstens fågel — såsom sitt utmärkelsetecken, skulle hafva trädt i en hednisk guds fotspår. Och det samma skulle slutligen också hafva varit fallet med St Johannes, vare sig Johannes bebådaren, förelöparen, som ansågs vara den från himmelen nedstigne Elias och enligt allmän uppfattning var frälsarens barndomskamrat, eller Johannes evangelisten, han, »som satt frälsaren närmast», och om hvilken denne yttrade till Maria »Kvinna, se din son», af folkföreställningen åsyftas. Sannolikt synes för öfrigt, att för den stora allmänheten under den tidigare medeltiden dessa båda med ett och samma då ännu så sällsamt ljudande namn betecknade personer sammansmält till en enda halft mytisk gestalt. Ehuru tredjedag jul i vår kalender egnas Johannes evangelisten, är det sålunda dock endast Johannes döparen — hvilken

¹ Jfr R. DYBECK: *Runa 1850*. Stockholm 1850. S. 13. — E. FRIES: *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen*. Stockholm 1880.

² E. MOGK: *anf. arb.* S. 142.

³ Se O. MONTELIUS: *Solgudens yxa och Tors hammare*, sid. 292 o. f., i *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*. B. 10. Stockholm 1900.

i det hånseendet gör Stefanus äran stridig — som här är berättigad till en plats bland kristendomens första blodsvitnen. Det är ock endast *bebådaren* Johannes, som af den bildande konsten försetts med den gudomliga häroldstafven såsom attribut. Tillika med frälsarens sattes ock hans afvelsedag (efter år 813, väl genom inskjutande här af solårets fem skottdagar, efterträdd af drakbetingaren, dödsrikesdomaren Mikael's mäsas) samt hans födelsedag såsom de hörnpelare, hvarpå den gamla årsindelningen i fyra trettingar blef kyrkligen grundad.¹ Jämte »vår herre» och i Norden särskildt Staffan (Stefanus), med hvilken han erbjuder flere likheter, blef denne mytiske Johannes slutligen ock den, åt hvilken efter kristendomens införande det hedniska skåldrickandet egnades, ja han blef i det hånseendet den främste. Men likasom »vår herre» därvid fick dela äran med en kvinna, gudamodern Maria, erhöll ock Johannes vid sin sida ett kvinligt helgon: den heliga Gertrud. Åt dessa två egnade särskildt de, som skulle företaga längre resor, en skål, på samma sätt som under heden tid skett åt Frö-Njård² och väl äfven åt den lifskraftguden (Od) vida omkring världen sökande växtlighetsgudinnan (Fröja). Att St Hans af folket uppfattades såsom en himmelsgudens gunstling kan man förstå däraf, att enligt dansk folktro åskan aldrig slår ner i ett hus, där någon bor, som heter Hans.³ Detta torde kunna förklaras så, att St Hans antingen efterträdt åskguden själf eller ock någon mytens gudomlighet, som stått åskguden nära och af denne särskildt omhuldats och gynnats. Den nordiska mytologien lämnar oss näppeligen i villrådighet om, hvilken denna personlighet i så fall är. Han måste vara den samme som bebådarstjärnans gudom Aurvandill,⁴ växtlighetsgudinnan Groas ifrigt efterlängtade make och fader till de nordiska myternas älsk-

¹ Jfr G. O. HYLÉN-CAVALLIUS: *Wärend och Wirdarne*. D. I. Stockholm 1864. S. 174.

² Jfr E. MOGK: *anf. arb.* S. 93, 94.

³ I. M. THIELE: *Den danske Almues overtroiske Meninger*. Kiøbenhavn 1860. S. 33.

⁴ Enligt E. MOGK: *anf. arb.*, sid. 131, angifver namnet Aurvandill morgonstjärnans gud. — Jfr förf:s *anf. upps.* *Lussi*. S. 33 och 18.

ling ljushjälten Svipdag.¹ Om denne Aurvandill förmäler myten, att Tor — härvid fullkomligt en hednisk motbild till den helige Kristofer — i en vidjekunt burit honom öfver Elivågor från jättarnes värld. Att St Hans motsvarar en hednisk lifs- och växtlighetsgudomlighet — en germanisk Tammuz-Adonis — framgår ock af seden att upphänga St Hansörter (Sedum telephium m. fl.) i stugutaket² samt till hans dag resa majstänger. Namnet Hans — Junker Hans, Schönhans — öfvergick därför ock till en bland häxgudens, Mefistofeles', många benämningar. Aurvandill torde altså hafva stått i ett i viss mån liknande förhållande till Tor som Skirnir till Frö och liksom denne väl egentligen hafva i sin person företrädt en själfständiggjord egenskap hos himmelsguden. Märkligt är, att den gamla blidmånaden, hvilken följdes af — bragte — sånings- eller gökmånaden och det därmed begynnande sommarhalfåret, tillagts rimtursbetvingaren Tor. Sålunda kallar Bondepraktikan i sin Cisiojanus mars månad för torsmånad, och det kända rimmet »Mars med sitt långa skägg lockar barnen utom vägg» är ej tillämpligt på den skägglöse romerske krigsguden. Vid medlet af mars och altså lagom en månad före första sommardagen, Tiburtius, infaller den helige Kristofers — lifsstafs- och Kristusbärarens — dag, hvilken äfven fordom egnades änglarnes furste ärkeängeln Mikael.

Om den heliga Gertrud veta vi, att hennes skål ofta dracks ur skeppsformiga dryckeskärl. Hon framställes ock af den bildande konsten med ett dylikt i hand.³ Denna Gertrud vakade enligt den medeltida folktron öfver grafvarna, och i hennes boning trodde man, att de dödas själar gästade under första natten efter deras hädanfärd (den andra natten vistades de hos ärkeängeln Mikael, och den tredje natten voro de på sin bestämmelseort).⁴ Hon ter altså för den hedniska dödsgudinnan fullt kännetecknande drag. Men om

¹ Om Svipdags — eller väl i flere fall fastmer Aurvandills — synonym inom den nordiska mytologien se V. RYDBERG: *Undersökningar i germanisk mythologi*. D. 1. Göteborg 1886. S. 634 m. fl.

² Se t. ex. C. LINNÆI *Skånska resa* Stockholm 1751. S. 251.

³ Jfr författarens anf. uppsats *Lussi* S 26—29.

⁴ J. GRIMM: anf. arb. S. 54.

henne finnas ock ett par underliga, hvar andra skenbart motsägende sagor, hvilka ställa henne i en annan belysning och samtidigt på ett egendomligt sätt föra oss till baka till vårt hufvudämne, hvarifrån läsaren torde anse oss hafva i det senare alt för mycket afvikit. Den ena af de åsyftade sagorna förtäljer, att, då vår herre och frälsare ännu vandrade på jorden, kom han en dag till en kvinna vid namn Gertrud, som, klädd i en röd hufva, höll på med att baka. Vår herre bad om ett bröd, och kvinnan tog en liten degbit och satte in den i ugnen för att gräddas. Men där växte degen ut till ett stort bröd. Detta var hon för snål att skänka bort, hvarför hon insatte en ny liten degbit. Men med denna hände det samma, och likaledes med en tredje. Då vägrade kvinnan att skänka vår herre någon allmosa, men till straff blef hon förvandlad till den svarta, med röd hjässa försedda fågel, som kallas gertrudsfågel (*Picus martius*). Den andra sagan förmäler, att vår herre en gång gick förbi en bagarbod och då bad bagaren om en bit bröd. Denne afvisade honom emellertid hårdhjärtadt, men invid stod bagarens hustru Gertrud, omgifven af sina sex döttrar, och ledd af medkänsla smög hon obemärkt ett bröd till den hungrande vandringsmannen. Till belöning förvandlade då vår herre henne och hennes döttrar till den stjärngrupp, som vi kalla sjustjärnan, men bagaren vardt till en gök, som flög bort till skogen.¹

Det är tydligt, att bagerskan Gertrud i den förra af dessa sagor och bagarhustrun i den senare i själfva verket äro en och samma person nämligen växtlighets- och skördegudinnan, hvilken här möter oss såsom brödets framställerska. Denna gudomlighet har således i dessa sagor å ena sidan satts i förbindelse med den stjärnbild, som vi nämna sjustjärnan, men som hos åtskilliga andra folk kallas hönan eller hönan med kycklingarna, och å andra sidan har hon sammanställts med en med bjärtfärgad hjässa eller kam kännetecknad fågel,² som efter tamhönsets införande hos germanerna

¹ J. GRIMM: anf. arb. S. 639, 691—692.

² Enligt Snorres edda sänder växtlighetsgudinnan Nanna från Hels boning sin hufvudbonad eller sitt hufvudsmykke till Frigg. Om Fulla, Fröjas syster, uppgifves, att hon bär ett präktigt ännespänn. Sammanhanget leder onekligen gärna tanken på den bekanta sagan om Rödhättan.

blef detta husdjur, men hvilken förut synes hos dem likasom hos åtskilliga andra europeiska folk hafva företrädesvis varit spillkråkan (*Picus martius*). I Sverge (Småland) hafva bärplockare offrat af sin bärskörd icke allenast åt ett och annat skogsrån helgadt träd utan ock åt denna hackspett,¹ som väl altså äfven han var en sinnebild af skogens gudinna.

I och med det samma vi beröra denna i mytiskt hänseende så märkliga och än i dag mer än man tror hos åtminstone de nordgermanska folken inom de fornärfda sedernas område mycket betydelsefulla fågel, äro vi emellertid inne på ett ej till denna uppsats hörande kapitel. Vare i korthet sagdt, att den svarta hackspetten hos de grekiska och de italiska folken redan under en vida aflägsen forntid betraktades såsom lifs- och växtlighetsgudomligheternas tillhörighet. Han var guden *Pikus*' och gudinnan *Feronias* och, om vi gå till nästa släktled, otvifvelaktigt äfven *Faunus*' och hans syster *Faunas* fågel. Han var en uppenbarelsesform för den gud, från hvilken de latinske herskarne ledde sin härkomst, på samma sätt som, enligt *Aristofanes*,² de persiske konungarne före *Darius* räknade sina anor från tuppen, *Sraoshas* fågel, svartspettens mytiske frände. Han är innehafvaren af den mystiska stängeln, som öppnar alt, som är slutet, vore det ock själfva underjordens sköte.³

Innan vi sluta denna uppsats, må emellertid några ord om lifs-, växtlighets- och odlingsgudinnans egenskap af brödframställerska här inflyta. Mycket märkligt är, att i Tyskland flerstädes sägner finnas, om huru skogsgudinnan eller skogsrån, *das holzweibchen*, *holzweiblein*, hvilken, såsom J. GRIMM påvisar, motsvarar *Berchta* och *Holda*,⁴ stundom bakar bröd. Och liknande berättas äfven om de underjordiska och dvärgarna, hvilkas herskarinna

¹ G. O. HYLTÉN-CAVALLIUS: anf. arb. D. 1. S. 323—324.

² *Fåglarna*. Vers 481—487. Jfr ock vers 480.

³ Om svartspettens mytiska betydelse se vidare A. KUHN: *Die herabkunft des feuers und des göttertranks*. Berlin 1859. S. 30 o. f.; 104 o. f. — W. MANNHARDT: anf. arb. D. 2. *Antike Wald- und Feldkulte*. Berlin 1877. S. 334; — samt J. GRIMM: anf. arb. S. 925.

⁴ J. GRIMM: anf. arb. S. 403. — Jfr förf:s uppsats *Lussi*. S. 29, 30.

eller moder hon var.¹ En med plöjning eller skörd sysselsatt dräng, som hör dessa naturmakter syssla med sin bakning, tillropar dem att baka också åt honom, och upp ur jorden stiger ett stort, präktigt bröd. I Oberpfalz bringar man ännu vid brödbakning en eller ett par kakor såsom offer åt skogs- eller trädgudinnan (*das holz-fräulein*).² I Sverge helgas julbröden åt alferna eller de dödas andar, men äfven åt dessas anförare och herskare, och att äfven hos oss bröd vigts åt den hedniska alf- och vanagudinnan, torde få anses bevisadt.³

Det är möjligt, att detta drag af brödgudomlighet hos de germanska folken tillagts »den stora gudinnan» först i en jämförelsevis sen tid. Tydligt är emellertid, att det skett redan i hedenhös, och det finnes flere sakförhållanden, som afgjort tala för att, om ej bröd, åtminstone andra mjöl- eller grynätter likasom i Södern äfven i Norden redan i en tid, som ligger långt före hedendomens slut, varit henne helgade.

För att osöktast förklara denna företeelse torde man böra hänvända sig till södra Europa och till Orienten. Hos västsemiterna finna vi redan omkring 600 år före vår tidräkning bröd vara helgade himmelsdrottningen, fruktbarhetsgudinnan.⁴ Ungefär ett århundrade därefter vet Herodotos att förmåla om bröd vid de egyptiska lifs- och äringsgudomligheternas Isis' och Osiris' högtid;⁵ föga senare nämnas olikformade kakor i samband med så väl Adonisfesten som med de helleniska Eiresione-högtidligheterna,⁶ och äfven vid Demeters dyrkan spelade otvifvelaktigt bröd en ej oviktig rol. Från kristendomens första tid nämnes en sekt, som särskildt utmärkt sig genom en Maria-dyrkan, vid hvilken bröd (*κολλίρια*) ingingo såsom ett viktigt tillbehör, och detta drag har sedan, ehuru det för sina hedniska, väl närmast från Demeter-kulten härledda anor stämp-

¹ Jfr förf:s anf. upps. *Lussi*. S. 4 och 34.

² W. MANNHARDT: anf. arb. D. 1. S. 80, noten, där samma drag äfven anføres från England om »fédrottningen», *the fairy*.

³ Jfr förf:s anf. upps. *Lussi*. S. 23—26.

⁴ *Jeremia* 7: 18. — *Esaias* 65: 11.

⁵ *Herodotos* 2: 47.

⁶ W. MANNHARDT: anf. arb. D. 2. S. 277, 278, 224, 226.

lades såsom kätterskt, fortfarande vidlådito den kristna himladrottningens dyrkan. Jungfru Maria blef ock därför jämte den gamle julgudens ställföreträdare Nicolaus bagarskrånas skyddshelgon.¹

¹ A. GRENSER: *Zunft-Wappen und Handwerker-Insignien*. Frankfurt a. M. 1889. S. 13 o. f. Nordiska museet eger tvänne bagarskråsigill från Bayern, å hvilka ses en krönt kvinna med blomsterspiran i sin hand. Att den heliga Elisabet i här ifrågavarande hänseende på vissa håll gör Maria äran stridig, är ett förhållande, hvars orsak torde lätt inses.

Bild 11 (se nedan) återgifver en julbrödstämpel från Stockholm. Omkr. $\frac{1}{5}$ af nat. storl. Nr 16,247 i Nordiska museet.

EDVARD HAMMARSTEDT.

